

ייצוג תופעת הדיבוק בידיש ובעברית: גרסת המעשה-בוך מול גרסאות נשמת חיים ודברי יוסף

אחד התיאורים הראשונים בדפוס של תופעת הדיבוק¹ – עדיין ללא שימוש דווקא בשם ספציפי זה, אלא כ"רוח רעה"² – נמצא באוסף הפולקלור הגדול ביותר בידיש הקמאית ספר המעשה-בוך, שיצא לאור לראשונה בבאזל בשנת שס"ב (1602). מתוך לכל הפחות 257 מעשיות שמרכיבות את האוסף, סיפור הרוח (סי' קנב) נמצא בין המעשיות הספורות שמקורותיהן הבלתי-אמצעיים עדיין לא אותרו. שילובו בקורפוס נעשה, ככל הנראה, לקראת ההוצאה לאור, כי הוא אינו מופיע בשני כתבי היד מסוף המאה הט"ז הנקראים גם הם מעשה-בוך, שקדמו למעשה-בוך הנדפס.³ חמישים שנה מאוחר יותר פורסם בספר נשמת חיים למנשה בן ישראל נוסח עברי הדומה לזה שבמעשה-בוך שמתאר אירוע שהתרחש בצפת בשנת של"א (1571). בן ישראל מצטט, לדבריו, מתוך "האגרת שלוחה מצפת תו"ב... וזה נסחה כפי מה שכבר מימים נדפסה" והיא חתומה על ידי "הצעיר הדל באלפי הנרצע לעבד ליראי ה' ולחושבי שמו אליה פאלקן",⁴ הלא הוא ר' אליהו ב"ר יעקב פאלקון מצפת, אחד מתלמידי האר"י. גם יוסף סמברי, מחבר ספר דברי יוסף שהושלם בראשית שנות ה-70 של המאה הי"ז, מביא את האגרת הזו "כמו

- 1 המקרה הידוע המוקדם ביותר של הוצאת הרוח בצפת בשנת 1545 על ידי ר' יוסף קארו מתואר בספרו של ר' יהודה חליווה "צפנת פענח" (1545), וראה: משה אידל, "עיונים בשיטתו של בעל 'ספר המשיב': פרק בתולדות הקבלה הספרדית", ספונות יז (תשמ"ג), עמ' 224, 230. ראה גם M. Idel, "Jewish Magic from the Early Renaissance Period to Early Hasidism", *Religion, Science and Magic*, ed. J. Neusner, E. Frerichs, P. McCracken Fleisher, Oxford, 1989, p. 108.
- 2 במושג "דיבוק" השתמש לראשונה, ככל הנראה, ר' יעקב עמדין (יעב"ץ, 1698–1776) בספר "תורת הקנאות" באמצע המאה הי"ח, בתיאורו את ר' צדוק מליטא שהיה מתנבא על ביאת המשיח ו"היה בו איזה דיבוק מחצונים ככל חבריו המשתגעים" (לפי מהדורת למברג, תר"ל, עמ' 56). ראה: גרשום שלום, מחקרי שבתאות, תל-אביב: עם עובד, תשנ"ב, עמ' 575. למילה "רוח" במעשיות בלה"ק מין זכר לרוב, כמו כן בידיש ("דר בין רוח" או "דר רוח רעה"). אנו נלך לפי מסורת זו בתרגום ובציטוטים.
- 3 מעשה-בוך כ"י אינסברוק 5245⁸, שנו' (1596), ספרייה לאומית ובינאוניברסיטאית (ירושלים) ומעשה-בוך כ"י רובר/מינכן Cod. Hebr. 495, בין 1584 ל-1588, ספריית מדינת בבריה (מינכן).
- 4 מנשה בן ישראל, ספר נשמת חיים, אמסטרדם, תי"ב, ע" קט-קיב.

שמצאתי כתוב מכתבת יד האשל הגדול מהר"ר אליא פאלקון זלה"ה⁵. סיפור זה פורסם פעמים אחדות גם בספרים מאוחרים יותר, בעיקר לפי גרסת נשמת חיים⁶.

בין שלושת הנוסחים ניכר שוני מסוים ונשווה אותם זה מול זה להלן:

מעשה בוך, סי' קנב ⁷	נשמת חיים, קיא ע"א	דברי יוסף, סי' קס
1 מעשה היה בבחור אחד שנכנס בו פעם אחת רוח רע. השביעו את הרוח	ושוב אירע מעשה כיוצא בזה אז באותו הזמן בבחור אחד שנכנס בו גם כן רוח והשביעו אותו ככל הנזכר לעיל	שוב כיוצא בזה אירע פעם שנית בצפת, והוא כי פעם אחת נכנס רוח בבחור אחד והשביעו אותו בכל התנאים הנזכרים לעיל,
2 שיאמר מה שמו או מה שם אשתו,	והזכיר גם הוא מה שמו ושם אשתו	והזכיר גם כן שמו ושם אשתו
3 ובכל פעם שהזכירו לו את אשתו היה מתחיל לצעוק ואומר, שאשתו נשארה עגונה, דהיינו אין היא יכולה לשאת בעל בעבור שהוא טבע בים והחכמים אינם יכולים להתירה שתשא בעל. והוא היה מבקש מהחכמים שיתירו לה לשאת בעל ונתן להם הרבה סימנים שהוא טבע בים, שלא ידעו בביתו. אמרו החכמים: איננו יכולים להתירה, ועל כן הוא צעק, שהיא בינתיים הפכה לזונה, כי לא רצו להתירה שתשא בעל.	ובכל פעם שהיה זוכר את אשתו היה בוכה והיה אומר שאשתו נשארה עגונה אחריו בעבור שהוא טבע בים והחכמים אינם יכולים להתירה להנשא והיא מזנה והיה מבקש מהחכמים העומדים שם שיתירו ונתן סימנים הרבה לדבריו ואמרו לו שהיא עם כל זה אסורה	
4 ונשא ונתן עמהם על זה מדברי רז"ל כו'		
5 ספר דברי יוסף לר' יוסף ב"ר יצחק סמברי: אלף שנות תולדה יהודית בצל האסלאם, שמעון שטובר (מבוא, הערות ומפתח), ירושלים: מכון בן-צבי, תשנ"ד.		
6 למשל, בספרים הבאים: שער הגלגולים, פרעמישלא, תרל"ה, עמ' יב; אברהם בן ישעיה דיין, הולך תמים ופועל צדק, ליוורנו, תר"י, עמ' י; אהרן ראטה, שומר אמונים, ירושלים, תשי"ט, חלק ראשון, עמ' קנב. ראה גדליה נגאל, סיפורי "דיבוק" בספרות ישראל, ירושלים: ראובן מס, תשנ"ד, עמ' 62.		
7 איין שיין מעשה בוך, במצות יעקב בר אברהם, בסליאה: קונראד וואלדקיך, שס"ב, עמ' צג-צד. התרגום מיידיש קמאית הוא שלי - ב.ק.		

- 5 שאלוהו החכמים למה אין לו מנוחה, מהן העבירות שעשה ואמר שהוא נאף עם אשת איש.
- 6 אמרו החכמים: מה שם האישה היא שהוא נאף איתה ולא רצה לענות, כי היא מזמן מתה ומה זה יעזור אם אני כבר אגיד. ואמר: עלי מתקיים מה שחכמינו אמרו "ארבע מיתות יעשו לזה שנאף עם אשת איש", ולא ביטלו את הדבר הזה בעבורו.
- 7 כשהם התייעצו אחד עם השני קם הבחור על רגליו. שאלוהו החכמים: למה קמת עתה? אמר הבחור: כי עתה ייכנס לכאן תלמיד חכם אחד.
- 8 הביטו ומיד נכנס תלמיד חכם אחד כפי שאמר הבחור,
- 9 ואחריו נכנסו חברותה של בחורים לאותו הבית וגם ביקשו לשמוע אותו. אמר הרוח הרע: האם באתם לכאן כדי לראות אותי? הרי יש ביניכם גם כאלה שעשו כך והם יהיו כמוני עתה.
- 10
- 11 נבהלו הבחורים מאוד.
- 12 אמר הרוח הרע: מה אתם תמהים כל-כך? הרי זה שעומד ביניכם בבגד לבן
- 13
- 8 השווה: אף על פי שבתלו סנהדרין... דין ארבע מיתות לא בטלו מי שנתחייב סקילה או נופל מן הגג או חיה דורסתו ומי שנתחייב שריפה או נופל בדליקה או נחש מכישו ומי שנתחייב הריגה או נמסר למלכות או ליסטים באין עליו ומי שנתחייב חנק או טובע בנהר או מת בסרוני (בבלי, כתובות ל ע"א-ב).
- 9 ראה בבלי, מס' סוטה כב ע"ב: אל תתיראי מן הפרושין ולא ממי שאינן פרושין אלא מן הצבועין שדומין לפרושין שמעשיהן כמעשה זמרי ומבקשין שכר כפנחס.
- ושאלו לו מה היה עונו ואמר שבא על אשת איש בקושטנדינא
- ונתהיה בו מה שאמרו חז"ל דין ד' מיתות לא בטלו כו' א"ל ומה שם האשה ההיא ולא היה רוצה לגלותה שכבר מתה גם היא ואין תועלת במה שיגלנה
- ובין כך ובין כך קם על רגליו ואמרנו לו: למה קמת? אמר להם בעבור שחכם פלוני בא עתה וכך היה.
- בין כך ובין כך קם על רגליו וא"ל למה קמת א"ל בעבור שחכם פלוני בא עתה וכן היה
- כי תכף אחר זה בא כאשר אמר.
- אחר זה נכנסו כת של בחורים אצלו אמר למה באים אלו לכאן לראות אותי הלא אלה עשו כמעשי ויהיו כמוני
- אחר כך נכנסו כת של בחורים אצלו, אמר להם: למה באתם לכאן לראות אותי? גם עליכם תעבור כוס, כי כולנו היינו באותה עבירה,
- ואני תמה על אלו, כי מהמפורסמות לא צריך ראייה,
- אז נבהלו אותם הבחורים אמר לעומדים שם ומה אתם תמהים וכי זה שהוא מלובש בבגד לבן
- אבל אני תמה על זה העושה עצמו חסיד שהוא לובש בגדי לבן והוא מלובן ברשע, עושה מעשה זמרי ומבקש שכר כפנחס,

- 14 שכב עם זכר, מה שגרוע בדיוק כמו מאשת איש.
- 15 ללא בא בקושטנדינא על אשת איש וזה שאצלו לא עשה כך וכך
- 16 נבהלו הבחורים עוד יותר והסתכלו זה בזה וזה שהיה בבגד לבן התחיל לצעוק
- 17 ואמר: בעיונותינו הרבים אמת היא, עשיתי כך
- 18 והשני גם,
- 19 וכולם החלו להתוודות על מעשיהם הרעים. אז שאל אותו אחד מהחכמים: מנין אתה יודע מה הם עשו? התחיל לצחוק ואמר להם: הרי כתוב "וביד כל אחד חתם" והפירוש ביידיש "כתוב על ידו של כל אדם מהם המעשים שעשה".
- 20 אז שאלוהו: מנין אתה יכול לראות את ידיו, הלא ידיהם תחת מעיליהם? שוב התחיל לצחוק ואמר:
- 21 וכי אינני יכול לראות בכל מקום?
- 22
- לא בא בקושטנדינא על אשת איש וזה שאצלו לא עשה כך וכך
- אז נבהלו יותר והיו מסתכלים זה בזה. התחיל זה המלובש בבגד לבן לבכות בכיה רבה ואמר אמת הוא אומר
- וכן כלם הודו והתוודו על מעלליהם. אז שאל אותו אחד מהחכמים שהיו שם וא"ל מנין אתה יודע מה חטאו אלה. התחיל לשחק וא"ל וכי אין הפסוק אומר וביד כל אדם יחתום.¹⁰
- א"ל והלא ידיהם הם תחת כנפיהם¹¹ מנין אתה רואה מה בידיהם חזר לשחק שניה ואמר
- וכי אני איני רואה ואפילו בחדרי חדרים.
- אמר לו אחד מהחכמים העומדים שם תאמר לי מה מעשי. אמר לו על אדונינו אין לנו רשות לדבר דבר. ושאלו לאותו הבחור שהיה הרוח בתוכו למה ידבר זה הרוח עם פיך ושפתך כאן אתה המדבר ידבר הוא בעצמו וחזר לשחק ואמר וכי לא אמרו רז"ל במסכת בבא קמא בדף פלוני שלוחו של אדם כמותו כו'¹²
- והודו והתוודו על מעלליהם. אמר לו אחד מן החכמים: מנין אתה יודע? אמר לו: והכתיב וביד כל אדם יחתום,
- ואני יודע אפילו מה שבחדרי חדרים.

10 בַּיַד כָּל אָדָם יִחְתּוֹם (איוב לז, ז).

11 הַשּׁוּוּהוּ: וַיֵּרָא לַכֹּרְבַּיִם תְּבִנִית יַד אָדָם תַּחַת כְּנָפֵיהֶם (יחזקאל י, ח).

12 בבלי בבא מציעא צו ע"א.

23	אחרי כן שאלוהו באיזה אופן נכנס בבחור ואמר להם, שלא היה לו מנוח במים, הדגים אכלו את גופו, הנשמה יצאה החוצה
24	מחביא ומסתיר את עצמו מעין כל בריה שכולם היו מצערים אותו בכל מיני צער
25	ונכנסה לפרה אחת והפרה השתגעה והגוי מכרה ליהודי אחד והיהודי שחטה. אז עמד שם הבחור ההוא והוא מיד פרח לתוכו.
26	וכן העידו רבים שכך היה המעשה
27	ושתכף אחר שחיתת הפרה הרגיש הבחור ברוח שהיה מצערו
28	אז השביעוהו החכמים ויצא מהבחור ועזב אותו.
29	ובתוך שמנה ימים נפטר זה הבחור
30 סליק	על כן הירא את דבר ה' ושוב ונחם על חטאתיו אשר עשה ויחנן לקונו אולי ישמע ה' ושב ורפא לו. עד כאן.
	ובתוך ח' ימים נפטר זה הבחור. על כן הירא את דבר ה' ושוב ונחם על חטאתו אשר חטא, ויחנן לקולו, ¹³ אולי ישמע ה' ושב ורפא לו. עד כאן מה שהיה בעיר צפת בשנת חמשת אלפים ושל"א ליצירה.

הדמיון הרב בין הנוסחים הללו, הן בהתפתחות העלילה והן באוצר המילים (תרגומתי תוך כדי התחשבות מרבית באלמנט העברי בתוך הטקסט ביידיש, וראו את ההבלטה בשחור – ב.ק.) אינו משאיר ספק שהם אכן ינקו מאותו מקור. האיגרת

13 שטובר: ויתחנן לקונו.

הנ"ל של ר' אליהו פאלקון לא הגיעה לידניו¹⁴ ונוסחה המקורי נשאר סתום, אך השוואה דקדקנית בין שלושת תעתיקיה יכולה לסייע בשחזור. איגרת זו נפתחה בסיפור אחר שמתאר מקרה חדירת רוח לגוף של אישה ושיפורנו מסתפח אליו. סיפור נוסף זה קודם לסיפורנו בשני האוספים העבריים, אבל לא נכלל במעשה-בוך ביידיש. נציין, שהאוספים העבריים נוצרו בעת, כששמועת מעשיהם של האר"י וסביבתו כבר נפוצה באירופה, בין השאר הודות לפרסום האיגרות בשנת 1629 של ר' שלמה שלומיל בן חיים מדרזניץ, שעלה לצפת ב־1607 לערך וליקט סיפורים שונים על חיי המקובלים.¹⁵ לכן משולב בהם סיפורנו בקונטקסט מוגדר מאוד המתייחס לחוג המקובלים בצפת בשנות ה־70 של המאה ה־17. קונטקסט זה הינו, כמובן, רחב יותר משני הסיפורים שהובאו באיגרת וכולל מעשיות אחרות, שקשורות זו בזו. הקשר הגנטי הזה (ולדעת גדליה נגאל, סיפורי הרוח בניסוחו של ר' חיים ויטאל שימשו יסוד לרוב סיפורי הרוח שבאו אחריהם), לפחות במהלך המאות ט"ז–י"ז,¹⁶ מסייע בהבנת כמה נקודות מעורפלות גם בסיפורנו.

בספר שבחי האר"י על מהדורותיו לשלמה שלמיל בן חיים הנ"ל מובא מעשה על מקרה גירוש רוח רעה מגוף אלמנה על ידי ר' חיים ויטאל בשליחות האר"י בשנת של"א (1571), בדיוק אותה שנה שבה התרחש גם סיפורנו (מקטע 30). מסתבר, שהמנוח יצא בספינה מאלכסנדריה ל'מצרים' (או מנא־אמון לעיר ראשיט בגרסאות אחרות)¹⁷ ובמקום שפך הנילוס לים טבעה הספינה על כל נוסעיה ויהודים בתוכם. מוות זה "בחנק" בא כעונש על ניאוף המנוח עם אשת איש שילדה ממזרים. לכן, למרות שיהודי מצרים משו את הגופות וקברו אותן, מיד באו מלאכי חבלה והוציאוהו מהקבר ורדפוהו עד שמצא מקלט בגוף של איילה. החיה לא יכלה לשאת את הצער ומתה והוא נאלץ להתגלגל מגוף לגוף עד שנכנס באלמנה הנ"ל.¹⁸ לסיפור זה קרבה ממשית לסיפורנו והוא מפרט את נסיבות הטביעה של האדם שממנו יצא הרוח (מקטע 3) ואף מפרט את אזכור ד' המיתות שבסיפורנו (מקטע 6) בהסבר שהטביעה היא מוות בחנק דווקא.¹⁹ הוא גם מסביר את סבל האיילה (במקרה שלנו פרה, מקטע 25) באי ההתאמה בין רוח של אדם מת לבין גוף של בהמה, ועוד מוסיף לחטאי המנוח (מקטע 5) את עניין הממזרים.

מעשיה אחרת מתוך ספר תולדות יצחק לר' חיים ויטאל עצמו מתארת גם היא גירוש רוח מגוף של אישה בצפת על ידי רח"ו: "והנה קודם שנכנסתי בבית אותה אשה אמר הרוח לעומדים שם: תראו שבא לכאן החכם רבי חיים להוציאני מכאן

14 על גלגולי האיגרת הזו ועל הסברה שהופצה בצורת דף מודפס ראה משה מ' פיירשטיין "גירוש רוחות בצפת – התיאור הראשון בדפוס", פעמים 104, תשס"ה, עמ' 16.

15 האגרות פורסמו בתוך: יוסף שלמה בן אליהו, תעלמות חכמה, בסליאה, שפ"ט.

16 גדליה נגאל, סיפורי דיבוק בספרות ישראל, ירושלים: הוצאת ראובן מס, תשנ"ד, עמ' 12.

17 מאיר בניהו, ספר תולדות האר"י, ירושלים: מכון בן-צבי, תשכ"ז, עמ' 46, 272.

18 שלמה שלמיל בן חיים, ספר שבחי האר"י, שקלאוו: קארל בערגר, תקנ"ד, עמ' 26–29.

19 ראה: מי שנתחייב חנק או טובע בנהר או מת בסרוני (בבלי, כתובות ל ע"א–ב) וראה גם הערה 7.

[...] וכשנכנסתי וראה הרוח פני ונתתי להם שלום, עשה לי הרוח כבוד גדול וקם חצי גופו...²⁰ מכאן התנהגות הרוח בסיפורנו כשהוא קם על רגליו ומודיע על בואו של תלמיד חכם (מקטע 7). בגרסאות אחרות של אותה מעשיה מפנה הרוח את פניו אל הקיר בראותו את החכם, כי אינו "יכול להסתכל בפני השכינה".²¹ יחס הכבוד המופלג הזה כלפי חכמים "יודעי סוד" בולט במיוחד בנוסח **נשמת חיים** לסיפורנו, כשהרוח מודה בפני אחד החכמים ש"על אדונינו אין לנו רשות לדבר דבר" (מקטע 22).

נוסח **נשמת חיים** שמר גם על שריד המוטיב של רדיפות רוח החוטא על ידי מלאכים אכזריים (מקטע 24). בספר שבחי האר"י מובא מוטיב זה בהרחבה: הרוח נרדף ומתגלגל לשערי הגיהנום, אך שוכני השאול מגרשים אותו: "צא מכאן, כי אינך עדיין ראוי לכאן להיכנס".²²

בהסתמך על סדרת סיפורי הרוח מתוצרת החוג הצפתי ניתן להבהיר גם נקודות אחרות בסיפורנו, כמו, למשל, סיבת הכניסה של הרוח בבני אדם כאלה ואחרים או בחיות. בקשר לדבר האחרון הסיבה יכולה להיות אזוטריה למדי, כפי שהמקובל האיטלקי ותלמיד תלמידי האר"י ר' מנחם עזריה מפאנו (1620-1548) מסביר ב"ספר גלגולי הנשמות" את האגדה מתוך מדרש עשרת הדברות על הפרה שסירבה לחרוש בשבת: "ושתי נתגלגלה בההיא פרה שמכר אותו חסיד". הגלגול בא כעונש על שהכריחה בנות ישראל לעבוד ערומות בשבת – לצורך תיקונה.²³

שני הנוסחים העבריים של סיפורנו שונים במקצת זה מזה, כנראה בעקבות התערבות בטקסט האיגרת המקורית של מחברי הספרים בהם פורסמו, או של גורמים קודמים שהפיצו את האיגרת (נוסח **דברי יוסף קצר** יותר ונעדרים בו עניין העגונה, עימות הרוח עם החכמים בעקבות זה, אזכור ד' המיתות, רדיפות הרוח וכן החוטא השני ש"עשה כך וכך" – מקטע 15). עם זאת, בשניהם מוצגת תופעת הרוח כעונש על עוונות בחייו.

לעומת זאת, עוונות האישי של הרוח **במעשה-בוך** של 1602 מתגמד נוכח ההאשמות הכבדות כלפי חוץ: תחילה מואשמים החכמים למעשה בדחיפת העגונה לעיסוק בזנות (מקטע 3) ומאוחר יותר נחשפות הסטיות המיניות של החסידים הצעירים (מקטע 14). הסטת הדגש נעשית על בסיס חומר קיים: **במעשה-בוך** מוצג גורל העגונה כתוצאה של התנהגותם הבעייתית של החכמים ואילו בנוסח **נשמת חיים** העובדה שהעגונה מזנה ר"ל נקבעת לפני הפנייה לחכמים להתירה והרוח אפילו מנהל איתם פולמוס הלכתי (מקטע 4), מה שמציג את כל העניין כשנוי

20 חיים ויטאל, **אלה תולדות יצחק**, בתוך: מאיר בניהו, **ספר תולדות האר"י**, ירושלים: מכון בן-צבי, תשכ"ז, עמ' 254.

21 מאיר בניהו, **ספר תולדות האר"י**, ירושלים: מכון בן-צבי, תשכ"ז, עמ' 272 (שבחי האר"י נוסח תימן).

22 שם, עמ' 273.

23 מנחם עזריה מפאנו, **ספר גלגולי נשמות**, לובלין, 1907, עמ' 20. ראה על מעלליה של ושתי בבלי, מגילה יב ע"ב.

במחלוקת. גם האישום במשכב זכר המועלה במעשה-בוך במקום הניאוף עם אשת איש שמופיע בשני הנוסחים העבריים ייתכן ונרמז באופן מעורפל בנשמת חיים באזכור הצעיר ש"עשה כך וכך" (מקטע 15). האם האיגרת המקורית של ר' אליה פאלקון סיפקה פירוט מדויק על מעשי הצעיר הזה? בכל אופן, מגמת המעשה-בוך ברורה: חטא הסובבים את הרוח עולה על חטאו שלו. עורך המעשה-בוך מתרכז בהצגת קו זה ובדרך אגב מחזיר את הצדק לעולם (או שכך היו הדברים באיגרת המקורית לפני עריכתה): הבחור שבו נכנס הרוח לא מת, כפי שזה קורה בנוסחים העבריים (מקטע 29). כי לו יש תפקיד טכני בלבד ככלי להתבטאויות הרוח ודווקא בו לא דבק שום רבב. בלי להיכנס לתורות המיסטיות של הגלגול והעיבור²⁴ נציין, שר' חיים ויטאל מחלק את הרוחות לשני סוגים: נשמות הרשעים, שלא זכו להיכנס לגיהנום ושרק מענים את קרבנותיהם, ונשמות הצדיקים, שחייבות לכפר על עוון קל או להשלים מצווה ושיכולות להועיל למי שהן נכנסות בו.²⁵ נראה, שנוסח המעשה-בוך משרטט דפוס נוסף, שבו משתלבים מאפייניהם של שני הסוגים הנ"ל.

נראה, כי את המפתח להבנת השוני המהותי בין הנוסחים העבריים לזה שביידיש יש לחפש בקונטקסט בו משולב הסיפור במעשה-בוך של שנת 1602. האם האיגרת הנ"ל של ר' פאלקון הגיעה לידי מו"ל המעשה-בוך יעקב בר אברהם ממזריטש-דליטא עוד בהיותו בפולין²⁶ או התגלגלה לבאזל בדרך אחרת; האם היא נכללה כבר קודם בכתבי יד אחרים או הועברה בעליפה – עובדה היא שעורך המעשה-בוך לא מצא לנכון לפרסם את הסיפור שפותח את האיגרת ושמשבח את האר"י ואת יכולותיו המופלאות להיאבק ברוחות ושרים. במילים אחרות, עורך המעשה-בוך השתמש בסיפור היחיד בלבד מתוך האיגרת משיקולים משלו וללא כל קשר לאר"י. אם כן, מהם השיקולים הללו?

בשער המעשה-בוך מוצהר שהספר מתיימר להיות הגמרא שביידיש ("טייטש-גמרא"), בניגוד לספרים "מזיקים" למיניהם כגון "קו"בוך" ("ספר פרה" עם משלים על חיות) הנפוץ בימים ההם. אין ספק, שבחירת הסיפורים למעשה-בוך נעשתה בקפדנות ובראש וראשונה בהתחשב בלגיטימיות הדתית שלהם. מה הניע את עורך המעשה-בוך לשתול מעשיה על רוח רעה בתוך רצף סיפורים תלמודיים,

24 ראה, למשל, גרשם שלום, "לחקר תורת הגלגול בקבלה במאה הי"ג", בתוך: גרשם שלום, שדים, רוחות ונשמות: מחקרים בדמונולוגיה, ירושלים: מכון בן-צבי, תשס"ד, עמ' 186-214.

25 חיים ויטאל, ספר שער הגלגולים: הוא השער השמיני, תל-אביב: הוצאת כתבי רבינו האר"י, תשכ"ג, עמ' יד (על העיבור) והלאה, וראה אצל גדליה נגאל, סיפורי דיבוק בספרות ישראל, ירושלים: ראובן מס, תשנ"ד, עמ' 15-16.

26 כך נטען אצל משה מ' פיירשטיין "גירוש רוחות בצפת – התיאור הראשון בדפוס", פעמים 104, תשס"ה, עמ' 16. פיירשטיין מסתמך על הקביעה שדווקא בר אברהם ערך את הספר, אמנם בעמוד השער רק מצוין ש"מעשה-בוך" הוצא "במצוות יעקב בר אברהם ז"ל מק"ק מעזריטש דליטא", מוכר ספרים מפולין. וראה חנא שמרוק, ספרות יידיש בפולין, ירושלים: הוצאת מאגנס, תשמ"א, עמ' 71-72.

כאשר המקור שלה אינו מעורר בו אמון יתר? העורך הרי מתעלם לחלוטין מהקשר של הסיפור לאר"י הקדוש, ששמו עוד לא הופץ ברבים בתחילת המאה הי"ז ועצם הפניה לנושא הקשור אליו עדיין לא היווה עילה לפרסום, שלא כמו במקרה של חסידי אשכנז התופסים מקום מכובד בספר.²⁷

מצד אחר, נושא הרוחות עצמו היה יכול לקבל לגיטימיות הודות למקור שכן הייתה לו חשיבות עבור המעשה-בוך והוא ספר שלשלת הקבלה לגדליה בן יחיא. העורך שאל מספר זה כמה מעשיות וודאי נחשף לסיפורו הבא של ר' גדליה עצמו. בדרוש 'עולם הנשמות' שמסופח ל'שלשלת הקבלה' הוא מעיד על שיחתו בשנת של"ה (1575) בעיר האיטלקית פרארה עם רוח שבגוף בחורה בת 25. הרוח "השיב בלשון טילאנו [איטלקית] בחיתוך אותיות נשמע היטב כי שמו היה בטישטה דמירינה אשר נתלה לעונש גניבותיו אשר עשה. והתחיל לעשות קול בכיה..."²⁸ הרוח עונה על שאלות רבות של ר' גדליה המתעניין בפרטי "פטירת הנפש מהגוף". אגב, דווקא בסיפור זה פותח מנשה בן ישראל את הפרק על הרוחות בספרו "נשמת חיים". על סמך מקור מכובד זה עורך המעשה-בוך בהחלט היה רשאי לא רק לפנות לנושא הרוחות באשר הוא, אלא גם לתרגם ליידיש את סיפור ר' גדליה עצמו. אבל הוא לא עשה זאת – נראה, שגורל הגנב האיטלקי לא סיפק לו את המוסר הדרוש.

כאמור, במעשה-בוך משתלב סיפורנו ברצף אגדות מהתלמוד הבבלי. שתי המעשיות שקודמות לו תורגמו ממסכת 'סוכה' (נב ע"א-ב) ושניהם מוקדשים למאבק ביצר הרע. אחד מהם (סי' קן במעשה-בוך) עוסק בהספד שישאו בני ישראל עם ביאת המשיח על יצר הרע שנשחט בפניהם, כאשר "צדיקים נדמה להם כהר גבוה ורשעים נדמה להם כחוט השערה הללו בוכין והללו בוכין ואומרים בוכין ולכבוש את חוט השערה הזה" וגו'. השני (סי' קנא) ממשיך את הנושא ומספר על ר' אביי, שמדגים על עצמו את אמרתו, שיצה"ר מתגרה "בתלמידי חכמים יותר מכולם". ר' אביי עוקב כאן אחרי גבר ואישה על מנת למנוע ניאוף וכשזה לא קורה הוא מבין, שהוא בעצמו לא היה עומד בפיתוי. על רקע זה הופך סיפורנו להמשך טבעי של נושא החטאים והמאבק בהם בתוך אשכול הסיפורים הזה. הסיפור הבא אחריו (סי' קנג) שנלקח ממסכת 'ביצה' (טז ע"א) מדבר על הנשמה היתרה שמיתוספת לאדם ביום שבת (דהיינו גם כאן עסקינן בעניין הנשמות) וסוגר את האשכול. בקונטקסט כזה המעשה-בוך מדגים בצורה הנועזת ביותר את הרעיונות התלמודיים בהסתמך על חומר אקטואלי לזמנו. הרוח המזיק מחליף את יצר הרע המופשט. אולי כאן יש לחפש הסבר לשדרוג הרוח מסתם "רוח" בנוסחים העבריים ל"רוח רעה" ("דר ביזן רוח" או "דר רוח רעה") במעשה-בוך. גם פיתויים למיניהם שמטרידים תלמידי חכמים דוגמת ר' אביי הופכים במעשה-בוך לחטאים

27 על מבנה ה"מעשה בוך" ראה במאמרי: בוריס קוטלרמן, "מפתח שלם לסיפורי ה"מעשה-בוך", חוליות (רינגען) 10 (2006), עמ' 291-328.

28 גדליה בן יחיא, שלשלת הקבלה, ורשה: אברהם כהנא, תרפ"ח, עמ' לט.

קונקרטיים למדי. בשאיפה לשלב את הסיפור בטבעיות המרבית מושמטים ממנו סממני זמן ומקום "מיותרים" שבנוסחים העבריים, כגון שיוך הסיפור כולו לצפת או אשת איש מקושטא. החכמים הופכים לנאשמים בגזירת דין לא צודק ואין ביניהם מיוחסים כמו ר' חיים ויטאל, מה שהופך את קימת הרוח בפני החכם (מקטע 7) לאנכרוניזם, כי למוטיב זה אין כאן שום התפתחות. המספר גם אינו מתעניין בצד הטכני של גירוש הרוחות, שהרי אין לו עניין במגרשים, אלא בדברי הרוח גופא, שעוזב רק אחרי חשיפת חטאי הנוכחים, בראותו בזאת את מיצוי תפקידו. במילים אחרות, התפיסה המסורתית של תופעת הרוח כעונש על חטאי הגיבור בחייו, שאופיינית גם לסיפור ר' גדליה, כמעט שאינה נוכחת כאן.

גישה דומה מתגלה בעדותו של ר' חיים ויטאל בספר החזיונות שלו. רח"ו בא לגרש רוח בדמשק: "וישאלוהו מי אתה? ויאמר אני הוא חכם פיסו... הנה אינני כשאר רוחות, כי אני חכם וצדיק, ולא באתי כי אם על חטא קל שנשאר לי לתקן, וגם להיות שליח לכם להשיבכם בתשובה ברוב העבירות שבכם... ונפטרת זה 35 שנים, ועליתי למקומי בגן עדן, וישבתי שם עד עתה, ונשאר לי לתקן ענין אחד קטן, ובאתי לתקנו, ולכן אוי לו למי שאינו נזהר בעולם הזה אפילו מחטא קל שבקלים, כדי שלא יבוא לידי זה שאני עובר... הנה יושבי דמשק אין בכם חלק לעולם הבא חס ושלום, לכמה סיבות... וגם נשותיהן הולכות חצופות בלבושיהן ותכשיטים מגונים... ומשימין מיני בשמים לגרום יצר הרע באנשים..."²⁹ הרוח כאן הוא פחות עונש לאדם חוטא, אלא כלי אולטימטיבי לתיקון חברתי. זהו, אגב, אחד הסיפורים הבודדים, למעט סיפורנו שבמעשה בוך, שבהם מוצגת תופעת הרוח כך ולא אחרת.

בסיפורנו מקבל ממד חברתי זה משנה תוקף, כי לפתע עולים כאן נגעים רגישים למדי. האם עניין משכב הזכר המופיע בנוסח שביידיש כנגד ניאוף עם אשת איש שבנוסחים העבריים נלקח מאיגרת ר' פאלקון המקורית, או שהוא הודבק על ידי עורך המעשה בוך? סביר להניח, שהרמז המעורפל בנוסח נשמת חיים – "וזה שאצלו לא עשה כך וכך?" (מקטע 15) מסתיר דווקא את העניין הזה. אם כך הדבר, מדובר בצנזורה מכוונת של האיגרת המקורית. ואילו ב"ספר החזיונות" מטיח הרוח דברי תוכחה קשים ב"חכמי הדור" ובין השאר מונה את חטאיהם בזה הסדר: "והנה ארבעים ושמונה בני אדם עושין עבירות עם גויות ואשת איש ומשכב זכר זולת עבירות אחרות"³⁰. לפי הגיון הרשימה הזו, אחרי האשמה בניאוף עם אשת איש בנוסח נשמת חיים אמורה לבוא האשמה במשכב זכר דווקא שאולי היא זאת שמנוסחת בעדינות כ"עשה כך וכך". כאמור, קטע זה כלל אינו מופיע בנוסח "דברי יוסף".

ספר החזיונות מביא בהמשך רשימה שמית של החוטאים למיניהם, כאשר בהקשר של משכב זכר מוזכרים "ר' יעקב מונידס רובע את נתן כולייף" וכן ר'

29 "ספר החזיונות": יומנו של ר' חיים ויטאל, ההדיר והוסיף מבוא משה מ' פיירשטיין, ירושלים: יד יצחק בן-צבי והאוניברסיטה העברית, תשס"ו, עמ' 58–67.

30 שם, עמ' 67.

ישראל נג'ארה, מחבר הפזמונים שהילל בשיריו את תענוגות החיים. מוזכר שהאחרון סעד בביתו של אותו יעקב מונידס. "גם עתה, בהיותו בורח מפני המגפה, עשה משכב זכור מרוב שכרותו" וכו'.³¹

על בעייתיות היחסים בין ר' נג'ארה (1550–1625) לרח"ו (1543–1620) כבר עמדו חוקרים אחדים.³² אמנם רח"ו מתארך את המקרה לשנת שס"ט (1609), דהיינו אחרי שסיפורנו נכלל במעשה-בוך של 1602, וגם מקום הופעת הרוח הוא דמשק ולא צפת, אך האשמות מסוג זה כבר הוטחו בר' נג'ארה על ידי רח"ו קודם לכן, בהיות השניים בצפת, כנראה לפני שר' נג'ארה עקר לדמשק ב-1576 לערך, שם הוא חי עם הפסקות לפחות עד 1613 (לפחות פעם אחת הוא חזר בין השנים הללו לזמן-מה לצפת). התנהגותו עוררה זעם גם בקרב יהודי דמשק בשנות ה-70 של המאה הט"ז. על כן, האשמה הנ"ל במשכב זכר הייתה יכולה לבוא לידי ביטוי באיגרתו של ר' פאלקון שנשלחה בין 1571 ל-1580.³³ עם זאת, הקהל אהב את פזמוני ר' נג'ארה (שבחלקם אף נכנסו למאגר הקנוני של פיוטי קודש – יה ריבון וכו'), עד שבשלב מסוים החלו מעריציו להפיץ בשם האר"י את המימרה שהיה בו "ניצוץ מדוד המלך". למימרה הברויה הזו, לדעתו של גרשם שלום, היתוסף מאוחר יותר גם פולחן שלם של השבתאים סביב כמה משירי ר' נג'ארה.³⁴ כל זה בהחלט יכול היה לגרום לטשטוש האשמותיו של רח"ו ולהשמטת העניין בנוסחים העבריים. אפשרות זו נראית סבירה יותר על רקע החלפת שמו של ר' נג'ארה בסיפור הרוח בדמשק בכינוי אנונימי "רב פלוני" למעשה בכל המהדורות של ספר החזיונות (או כפי שהיה ידוע בנוסחו המקוצר והמצונזר ספר שבחי ר' חיים וויטאל) עד הזמן האחרון, כאשר הפצת המהדורה הלא-מצונזרת הראשונה שיצאה לאור בירושלים בשנת תשי"ד (1954) אפילו נעצרה בשל "ביזוי התורה".³⁵ לעומת זאת, גרסת סיפורנו בידידש מתוך המעשה-בוך היה כדי לשמר הד רחוק מהקונפליקט בין ר' נג'ארה לרח"ו, בלי לשמש הוכחה כלשהי לצדקתו של האחרון. היום, כמובן, אי אפשר לזהות את החסיד הלובש לבן מנוסח המעשה-בוך ואת חברו כיעקב מונידס ונתן כולייף, או כישראל נג'ארה עם אותו יעקב מונידס,

31 שם.

32 ראה מאיר בניהו, "רבי ישראל נג'ארה", אסופת ד, תש"ן, עמ' רח והלאה; שאול רגב, מקווה ישראל: ר' ישראל נג'ארה, הוצאת בר-אילן, תשס"ד, עמ' 25.

33 על איגרת זו כנראה מספר ר' אליעזר אשכנזי. היא הופצה בקהילות צפון איטליה ובין השאר הגיעה לוונציה, בה הוא חי תקופה מסוימת: "וכן ראיתי כתב בא מצפת תוב"ב בשנה הזאת שנת ש"ם לפ"ק לענין אישה שהייתה נופלת כן". וראה אליעזר בן אליהו אשכנזי, גדולים מעשה ה', ויניציאה, שמ"ג, מעשה בראשית, פרק ב, דף ה.

34 גרשם שלום, מחקרי שבתאות, תל-אביב: עם עובד, תשנ"ב, עמ' 737–738.

35 ראה, למשל, ספר שבחי ר' חיים וויטאל, מהדורות למברג: Flecker, תרכ"ג, ט ע"א; ירושלים, נווה-שלום, תשי"ח, עמ' טז; אשדוד: ישרים, תשמ"ח, יב ע"ב – יג ע"א, וראה משה פיירשטיין, "מבוא", "ספר החזיונות": יומנו של ר' חיים ויטאל, ירושלים: יד יצחק בן-צבי והאוניברסיטה העברית, תשס"ו, עמ' 42.

אך אי התאמת הנוסחים בנקודה הזו (גם לאור צנזור ספר החזיונות) מצביע על דפוס דומה להשמטת אותם חומרים בדיוק על ידי חוגים כאלה ואחרים. בהסתמך על בניהו, סיפורי המקובלים מצאו את דרכם ליידיש כבר משנת תנ"א (1691) בפרנקפורט דמיין, בתרגומו של שמעון עקיבא בער ב"ר יוסף העניכש משנייטיך בתוך ספר מעשה ה'.³⁶ בעקבות המעשה-בוך של 1602 יצאו עשרות מהדורות וברבות מהן נוספו לקורפוס הראשוני עוד ועוד מעשיות.³⁷ המהדורה הראשונה שבה הופיעו סיפורי המקובלים היא ככל הנראה מהדורת פרנקפורט דמיין תס"ג (1703) ובה סיפור גירוש הרוח מגוף של אישה בצפת שפותח את איגרתו של ר' פאלקון (סיפורנו על כניסת הרוח בבחור מופיע במהדורה זו תחת סי' קס"ד בלי להסגיר את השתייכותו למקובלי צפת). סיפור זה בגרסתו אשר בידיש מתחיל כדלהלן: "מעשה היה באותו זמן כשהצדיק הקדוש והמוערך יסוד עולם הטהור רבינו יצחק לוריא היה עוד חי. אז הייתה אישה אחת בצפת באותה קהילה בה היה הצדיק, ובתוך האישה רוח רעה של בר מינן וזה ציער אותה מאוד והיה מדבר הרבה ואומר להרבה אנשים את כל מה שהם עשו, והיו שני בחורים ביניהם. אומר להם הרוח: אתם, בחורים, עומדים כאן ומקשיבים למה שמדברים איתי, זכרו לכם, שגם לכם יקרה דבר כזה, אתם הרי גם עברתם עבירה בדיוק כמוני. לכן עשו תשובה..."³⁸ שני הבחורים הללו מוזכרים גם בתרגומו של שמעון עקיבא בער הנ"ל,³⁹ אך אינם מופיעים כלל בנוסחים העבריים הידועים של הסיפור.⁴⁰ השניים הללו מה בדיוק הם עשו? ככל הנראה, שתי הגרסאות בידיש תורגמו (בצורה מעט שונה) מאותו מקור עברי. למרבה הצער, שמעון עקיבא בער אינו מגלה זאת, כמו כן מתרגם המעשיה במעשה-בוך 1703, שרק מציין: "היה לפני הספר העברי וממנו רשמתי ובטייטש [בידיש] העמדת..."⁴¹ האם פרט זה הושמט גם במקרה זה בכוונה מהנוסחים העבריים? האם אלה אותם שני הבחורים מסיפורנו? ייתכן, שבלה"ק נתפש העניין הזה כבעייתי למדי והושמט, ואילו בידיש העממית וחסרת הסטאטוס השתמרו שרידים של סיפור המקור הראשוני.

המקרה הזה מחזק את הסברה, שעולה מתוך השוני שבייצוג הרוח הרעה

- 36 מאיר בניהו, "שבחי האר"י" בידיש, ארשת ד, ירושלים: תשכ"א, עמ' 481.
- 37 שרה צפתמן, הסיפורת בידיש מראשיתה עד "שבחי הבעש"ט", 1504-1814, ביבליוגרפיה מוערת, ירושלים: האוניברסיטה העברית, מפעלי המחקר של המכון למדעי היהדות, תשמ"ה.
- 38 מעשה-בוך, פרנקפורט דמיין: יהניס וואושט, תס"ג, עמ' י (מעשה ה). התרגום שלי - ב.ק.
- 39 עקיבא בער, ספר מעשה ה', פרנקפורט דאודר: גאטשאלק, תפ"ד, סח ע"א.
- 40 ראה, למשל, שלמה שלמיל בן חיים, ספר שבחי האר"י, שקלאוו: קארל בערגר, תקנ"ד, עמ' 26. נגאל מונה את נוסחי הסיפור הזה בצירוף פרסום הנוסח מתוך "נשמת חיים" וראה גדליה נגאל, סיפורי דיבוק בספרות ישראל, ירושלים: ראובן מס, תשנ"ד, עמ' 61-62.
- 41 מעשה-בוך, פרנקפורט דמיין: יהניס וואושט, תס"ג, עמ' ה.

בסיפורנו בעברית וביידיש: ככל שהנושא רגיש יותר (עד שהוא נזקק, עקב העדר מסגרת פורמאלית לדיון, לביטוי תרבותי חריג כגון תופעת האיחוז⁴²), כך גדלו סיכויו לזכות בתיעוד נאמן יותר דווקא ביידיש, שבה מנגנוני הגבלות ופיקוח היו פחות מפותחים.⁴³

42 על תפקידם החברתי המובהק של סיפורי הדיבוק, בין השאר כאמצעי היחיד עבור נשים לבטא את ביקורתן כלפי חוץ, ראה יורם בילו, "אסלאי, דיבוק, זאר: נבדלות תרבותית והמשכיות היסטורית במחלות איחוז בקהילות ישראל", פעמים 85 (תשס"א), עמ' 131-148; "דיבוקים – אז ועתה", מקום למחשבה 4 (1999), עמ' 2-8, ועוד. בילו מתבסס בעיקר על גישת הפסיכולוגים הנטורליסטים, לפיה "האיחוז מהווה אמצעי תרבותי נוח לבטא משאלות אסורות וקונפליקטים מאיימים... שבחיי היום-יום אי אפשר לבטאם ולהתמודד עימם", וכן על הגישה האנתרופולוגית ההקשרית לפיה מאפשרת התופעה "להתייחס באופן פרודי וחתרני לגורמי סמכות בקהילה".

43 תודתי לפרופ' יואב אלשטיין, שבעקבות השיחה עימו נכתב המאמר הזה.

